

Л. У. Кулік

СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ БЕЛАРУСКІХ ФРАЗЕЛАГІЗМАЎ ПАВОДЛЕ ПАКЛАДЗЕННЫХ У ІХ АСНОВУ ЎЯЎЛЕННЯЎ НОСЬБІТАЎ МОВЫ

У артыкуле даследуюцца беларускія саматычныя фразеалагічныя адзінкі, якія падзяляюцца на восем асноўных груп паводле пакладзеных у іх аснову ўяўленняў аб асаблівасцях жыцця, яго ўмоў, дзеянняў носьбіта мовы і яго асацыяцый: ФА, у аснове якіх адлюстроўваюцца ўяўленні носьбітаў мовы аб асаблівасцях побыту, культуры, паводзін, грамадскага і інш. жыцця беларусаў; ФА, матываваныя назіраннямі за мімікай, жэстамі, позамі, рухамі чалавека; ФА, заснаваныя на этыкетных устаноўках з мэтай завуаліраваць негатыўную, неэстэтычную сутнасць з'явы; ФА, якія звязаны з рытуальнымі дзеяннямі; ФА, якія ўяўляюць сабой праклёны, нядобразычлівыя пажаданні; ФА, утварэнне якіх звязана з назіраннямі носьбітаў мовы за паводзінамі звяроў, птушак, рыб, паўзуноў, насякомых; ФА, якія выражаюць імператыўны характар; ФА са спецыфічнымі ў іх складзе лексемамі, што з'яўляюцца вынікам самабытнасці гістарычнага развіцця беларусаў.

Фразеалагічная адзінка (ФА) складаецца не менш чым з двух кампанентаў і валодае значна шырэйшым зместам, чым кожны з яе складнікаў. Яна выражае семантыку, якая знаходзіцца па-за межамі першаснага ўспрымання, надае маўленню асаблівае гучанне, выразнасць, экспрэсіўнасць. ФА аб'яднаны трапнасцю і здольнасцю надзвычай дакладна і ў той жа час вобразна і паэтычна перадаваць асаблівасці пэўнай мовы і нацыянальнага каларыту. З улікам гэтага цікавым бачыцца аналіз і сістэматызацыя фразеалагізмаў беларускай мовы паводле пакладзеных у іх аснову ўяўленняў аб асаблівасцях жыцця, яго ўмоў, дзеянняў носьбіта мовы і яго асацыяцый, што і з'явілася мэтай нашага артыкула на прыкладзе саматычных фразеалагізмаў.

Намі былі вызначаны 8 асноўных тэматычных груп саматычных фразеалагізмаў:

1. ФА, у аснове якіх адлюстроўваюцца ўяўленні носьбітаў мовы аб асаблівасцях побыту, культуры, паводзін, грамадскага і інш. жыцця беларусаў, напрыклад: *абуць сэрца ў лапці* 'страціўшы цярпенне, раззлавацца'; *вешаць нос / насы на квінту* 'даходзіць да моцнага адчаю, маркоціцца, сумаваць'; *з п'яных вачэй / воч* 'будучы нецвярозым, у стане ап'янення'; *надзяваць / адзяваць <сабе> хамут на шыю* 'занадта абцяжарваць сябе чым-н., рабіць сабе лішні клопат, нязручнасці' і інш. Узнікненне і замацаванне такіх ФА тлумачыцца неабходнасцю носьбітаў мовы адлюстраваць пэўныя фрагменты сацыяльнага вопыту, назапашанага беларусамі.

Некаторыя саматычныя ФА дадзенай групы маюць у сваім складзе архаізмы і гістарызмы, напрыклад: *аршынам / сажнем носа не дастаць* ‘хто-н. вельмі фанабэрыцца, зазнаецца; да каго-н. не падступіцца’; *касы / косы сажань у плячах* ‘рослы, плячысты, магутнага складу (пра мужчыну)’; *на чале* ‘пад кіраўніцтвам каго-н.’ і інш.

ФА *папяровая душа, чарнільная душа* ‘канцылярскі чыноўнік, бяздушны фармаліст, бюракрат’ выяўляюць спецыфіку асуджэння пры ўказанні на дзеянні прадстаўнікоў пэўнай спецыяльнасці, улады. На нашу думку, такі негатыў у адносінах да работнікаў дзяржаўных інстанцый звязаны з уяўленнямі пра бюракратычную сістэму ў цэлым, а таксама пра пэўных служачых, якія не праяўляюць паважлівых адносін да сваіх кліентаў і не выконваюць сваіх працоўных абавязкаў у поўнай меры.

ФА *цешчын язык* ‘круты і небяспечны паварот на дарозе’ адлюстроўвае ўяўленні аб цешчы як аб абавязкова адмоўнай асобе, што ўласціва толькі славянскім народам. Акрамя таго, семантыка ФА характарызуе адну з асаблівасцей такой рэаліі, як дарога.

Паказчыкам як якаснага выканання якой-небудзь справы (*абедзвюма рукамі* ‘вельмі моцна і з вялікай зацікаўленасцю брацца, трымацца і пад.’), так і асуджэння за някаснасць, няўменне (*не адтуль растуць рукі* ‘хто-н. не мае якіх-н. здольнасцей, не можа зрабіць што-н.’; *рукі кароткія* ‘няма права, магчымасці, сілы зрабіць, ажыццявіць што-н.’) у ФА выступае СК *рука*.

2. ФА, матываваныя назіраннямі за мімікай, жэстамі, позамі, рухамі чалавека, напрыклад: *пускаяць рукі* ‘станавіцца бяздзейным, бязвольным, страчваць жаданне займацца чым-н.’; *біць кулакамі ў грудзі* ‘вельмі гарача, настойліва даводзіць што-н., запэўніваць у чым-н.’; *брацца за жываты / за жывот* ‘моцна смяцца’; *ударыць па руках* ‘закрываць якое-н. пагадненне, гандлёвую здзелку, дагавор’ і інш. Напрыклад, ФА *набіваць сабе гуз на лбе* ‘атрымліваць непрыемнасці ў выніку неабдуманых дзеянняў’ заключае ў сабе спецыфічную перасцярогу і вымушае чалавека абдумваць свае паводзіны перш, чым зрабіць што-н.; ФА *наступаць на нагу / на ногу* ‘крыўдзіць, закранаць каго-н.; ушчамляць чые-н. інтарэсы’ ўзнаўляе ў святломасці носьбітаў мовы аналагічную сітуацыю з паўсядзённага жыцця, а ў сувязі з ёй – негатыўныя асацыяцыі.

Апліцыраваныя ФА дадзенай групы характарызуюць як этычныя (напрыклад, *біць чалом* ‘пачціва кланяцца, вітаючы каго-н.’, ‘пачціва прасіць каго-н.’, ‘з глыбокай пачціваасцю ставіцца да чаго-н., вітаючы што-н.’), так і неэтычныя (напрыклад, *вешацца на шыю* ‘навязвацца, настойліва дамагацца прыхільнасці, сімпатыі, узаемнасці’) паводзіны людзей. Акцэнтуючы ўвагу на адмоўным, носьбіты мовы выпрацоўваюць правілы этыкету, паводзін, напрыклад, неадабральная ФА *біць кулакамі ў грудзі* ‘вельмі гарача, настойліва даводзіць што-н., запэўніваць у чым-н.’ схіляе да больш стрыманых паводзін; ФА *заліваць вочы* ‘напівацца п’яным, многа выпіваць (гарэлка, віна і пад.)’, ‘напойваць каго-н., даводзіць да стану ап’янення’ выражае адносіны беларусаў да п’янства.

3. ФА, заснаваныя на этыкетных устаноўках з мэтай завуаліраваць негатыўную, неэстэтычную сутнасць з’явы, напрыклад: *класці галаву* ‘быць мёртвым, быць пахаваным’; *нячысты на руку* ‘схільны да крадзяжу, махлярства’; *падымаць руку* ‘спрабаваць ударыць, біць каго-н.’, ‘рабіць замах на чые-н. жыццё’, ‘асмельвацца што-н. зрабіць’, ‘уступаць у барацьбу з кім-, чым-н.’; *палічыць / пералічыць рэбры* ‘моцна пабіць, збіць каго-н.’ і інш. Узнікненне такіх ФА-эўфемізмаў – гэта адлюстраванне вобразнага мыслення і спосабу перадачы інфармацыі, яе ацэнкі і характарыстыкі. Адною з прычын існавання пэўных ФА такога тыпу, як можна меркаваць, з’яўляецца спроба паглыбіцца ў спрадвечныя пытанні жыцця і смерці, растлумачыць таінства смерці і прыгожа апісаць працэс адыходу чалавека ў іншы свет (біблейская ФА *аддаваць Богу душу* ‘паміраць’).

4. ФА, якія звязаны з рытуальнымі дзеяннямі, напрыклад: *зубы заговорваць* ‘уводзіць у зман, знарок адцягваць увагу ад чагосьці’ [6, с. 170]; *перабіраць / разбіраць*

на костачках ‘асуджаць чые-н. недахопы, абмяркоўваць каго-н.’ [6, с. 299]; на руках ‘дамовіліся, згодны’ [4, с. 255] і інш. Ужыванне ў такіх ФА саматызмаў тлумачыцца роляй, якая ў час правядзення рытуалаў адводзілася пэўным часткам цела чалавека, выразнасці іх рухаў. У ФА замацаваліся адначасова і слоўныя формулы, што суправаджалі пэўныя рытуальныя дзеянні.

5. ФА, якія ўяўляюць сабой праклёны, нядобразычлівыя пажаданні, напрыклад: *ліха яго / яе / іх / тваёй / вашай галаве, трасца яго / яе / іх / тваёй / вашай галаве, трасца яму / ёй / ім / вам у бок, чэмер на яго / яе / тваю / іх галаву* ‘выказванне прыкрасці, абурэння і пад. кім-, чым-н.’; *соль у вочы* ‘выказванне нядобрага пажадання таму, хто гаворыць не тое, што трэба; выказванне засцярогі ад уроку’; *ціпун на язык* ‘рэзкае асуджэнне чыйго-н. недарэчнага выказвання, нядобрае пажаданне таму, хто гаворыць не тое, што трэба’ і інш.

У ліку эндэмічных беларускіх ФА выдзяляюцца тыя, у якіх задзейнічаны кампаненты *ліха, трасца, чэмер, ціпун*, што бярэ свае вытокі са славянскай міфалогіі. Так, у ФА *ліха на яго галаву, трасца яго галаве і трасца яму ў бок* кампаненты *ліха і трасца* адлюстроўваюць “дэманалагічную постаць хваробы” [2, с. 291], “злую долю, гора, няшчасце, якое ўвасабляецца ў выглядзе бабы вялізнага росту, з адным вокам”, і жанчынападобных істот, “якія выклікаюць у людзей цяжкія захворванні” [5, с. 97–98]. Заўважым, што калі вобразы міфалагічных істот Ліха і Трасцы шырока распаўсюджаны ў славянскай міфалогіі і фальклору, то этнаграфічныя апісанні чэмеру як асобіны нячыстай сілы адсутнічаюць. Адзінай прыкметай Чэмеру як міфалагічнай істоты “з’яўляецца імя ці назва і замацаванне яго за канкрэтным відам малых тэкстаў – за пракляццямі” [8, с. 280]. У ФА *чэмер на яго галаву* кампанент *чэмер* выяўляе адметнасць расліны – ядавітасць. У сучаснай беларускай літаратурнай мове лексема *чэмер (чамярыца)* мае значэнне ‘травяністая ядавітая лугавая расліна сямейства лілейных, з тоўстым карэнішчам, буйным востраканечным лісцем і мяцёлкамі кветак’ [7, с. 742]. У медыцыне чэмер / чамярыца шырока выкарыстоўваецца ў якасці настойкі “як вонкавы болесуцяшальны сродак пры неўралгіі, артрытах, рэўматызме; у народнай медыцыне карэнне чамярыцы прымаюць як гарачкапаніжальнае пры ліхаманцы; у даўніну чамярыцай лячылі меланхолію, эпілепсію, лічылі, што яна падаўжае жыццё, чысціць кроў; адварам каранёў мыюць галаву ад перхаці, а таксама выкарыстоўваюць яго пры лячэнні алкагалізму” [10]. Этымалогія назоўніка *чэмер* – бел., рускае ‘галаўны боль, боль у жываце, паясніцы’, ‘хвароба коней’, ‘расліна’, ‘дурманлівы тытунь з багуну’, украінскае ‘спазм жывата’, балгарскае ‘яд’, сербахарвацкае ‘яд, гнеў, скруха’, славенскае ‘яд, жоўць, гной, гнеў’, чэшскае ‘сып’, славацкае ‘згустак крыві’ [9, с. 331–332]. У слоўніку У. Даля лексема *чэмер* тлумачыцца як ‘верх галавы, самае цемя’; ‘чуб, віхор, чупрына, чубок, пасма валасоў на цемні’; ‘хвароба, галаўны боль’; ‘боль у жываце, які часам суправаджаецца нястраўнасцю і ванітамі’; ‘востры паяснічны боль’; ‘конская хвароба, часта са смяротным зыходам’, а лексема *чамярыца* як ‘ядавітая расліна *Helleborus*, марознік’ [3, с. 589].

Як відаць, у аснове ФА *чэмер на яго галаву* маглі замацавацца ўяўленні славян як аб ядавітай расліне, так і аб болю (галаўным, жывата, паясніцы), хваробе жывёл. На нашу думку, больш верагодным з’яўляецца атаясамліванне кампанента *чэмер* з хваробай, бо дадзеная ФА ўяўляе сабой пракляцце, а, як вядома, менавіта праз пракляцці і нагаворы насыталіся на людзей розныя хваробы і сурокі. Да таго ж гэтую думку падмацоўваюць і астатнія ФА-кленічы, кампанентамі якіх выступаюць лексемназвы хвароб *ліха і трасца*. У сувязі з гэтым цікавым з’яўляецца апісанне лячэння галаўнога болю, альбо чэмеру, якое яшчэ раз падкрэслівае сувязь ФА з хваробай: “кладуць галаву хворага на палена, абвіваюць некалькі валаскоў вакол пальца і моцна цягнуць, альбо прыкусваюць іх каля караня, каб хруснула” [3, с. 589].

Вылучаюцца ў гэтай групе прастамоўныя ФА *ціпун на язык* ‘рэзкае асуджэнне чыйго-н. недарэчнага выказвання, нядобрае пажаданне таму, хто гаворыць не тое, што трэба’ (лексема *ціпун* у ізаляваным становішчы мае значэнне ‘хвароба птушак – храсткаватая нарасць на канцы языка’ [7, с. 731]) і *каб язык адсох* ‘вokліч абурэння, асуджэння таго, хто сказаў што-н. непрымальнае’ тым, што з’яўляюцца спецыфічнымі пракляццямі-адказамі на негатыўнае вербальнае дзеянне камуніканта. ФА адначасова спалучаюць у сваім складзе нядобразычлівае пажаданне каму-небудзь і жаданне аберагчы сябе ад сурокаў. Відавочна, дадзеныя ФА выяўляюць адзін са спосабаў самазахавання і самазасцярогі ў выпадках, калі на першае месца ставіцца асоба гаворачага і не звяртаецца ўвага на магчымасць нанясення шкоды каму-небудзь іншаму. Узгадаем выказванне М.Ф. Алефірэнкі: “Пажаданне *ціпун табе на язык* было вельмі сур’ёзным, бо носьбіт ціпуна як бы пераўтвараўся ў маўклівага выканаўцу волі знахара, не мог адказваць на зло” [1, с. 383]. На нашу думку, “маўклівым выканаўцам волі знахара” становіўся і той, у адносінах да каго ўжывалася ФА *каб язык адсох*.

ФА *скулу ў бок* ‘выказванне рашучай нязгоды з якім-н. патрабаваннем, загадам і пад.’ не з’яўляецца кленічам, аднак паводле аднатыпнай структуры і наяўнасці ў якасці кампанента лексемы *скула*, якая ізалявана мае значэнне ‘гнойнае, мясцовае запаленне скуры, тканкі, нарыў’ [7, с. 606], далучаецца да групы ФА-праклёнаў, паколькі спалучае ў сваім значэнні нязгоду з пажаданнем-праклёнам таму, хто выказвае патрабаванне ці загад.

6. ФА, утварэнне якіх звязана з назіраннямі носьбітаў мовы за паводзінамі звяроў, птушак, рыб, паўзуноў, насякомых, напрыклад: *адкідваць хвост* ‘адпачываць лежачы’, ‘паміраць’; *на хвост / на хвасты станавіцца* ‘пагрозліва, ваража ставіцца да каго-н.’; *скаліць зубы* ‘смяяцца, рагатаць’, ‘насміхацца з каго-н.’, ‘абурацца, гневацца’; *у рожкі* ‘ўступаць у сутычку з кім-н.’ і інш.

Назіраючы за жывёламі ў моманты небяспекі, беларусы пераносяць іх паводзіны на людзей, акцэнтуючы ўвагу на адмоўным. Гэта і невыпадкова, бо ўжо само атаясамліванне частак цела чалавека з часткамі цела жывёлы, параўнанне з асобнымі прыкметамі, уласцівасцямі розных птушак (*як курыца лапай / лапкай* <*грабе*> ‘вельмі неразборліва і нехайна пісаць’), а тым больш з паўзунамі (*на хвост / на хвасты станавіцца*) выклікае ў носьбітаў мовы негатыўныя асацыяцыі.

7. ФА, якія выражаюць імператыўны характар, напрыклад: *давай Бог ногі* ‘паспешліва пабег’; *папраў казе хвост* ‘выказванне незадавальнення, абурэння тым, хто, умешваючыся ў размову, папраўляе каго-н., дае парады’; *разуі вочы* ‘паглядзі ўважліва, як трэба’ і інш.

8. ФА са спецыфічнымі ў іх складзе лексэмамі (*куку*, *лахі*), што з’яўляюцца вынікам самабытнасці гістарычнага развіцця беларусаў: *куку ў руку* ‘хабар, звычайна грашовы’; *лахі пад пахі* ‘схапіць з сабой свае манаткі’ (*лахі* з’яўляецца безэквівалентнай лексэмай і ў ізаляваным ужыванні абазначае ‘старую ношаную адзежу’ [11, с. 149]).

Такім чынам, сістэматызацыя саматычных ФА паводле пакладзеных у іх аснову ўяўленняў носьбітаў мовы дазваляе атрымаць пэўныя звесткі з жыцця беларускага народа, яго матэрыяльнай і духоўнай культуры і лепш зразумець механізмы ўтварэння асобных фразеалагізмаў.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1 Алефиренко, Н. Ф. Фразеологический словарь: культурно-познавательное пространство русской идиоматики / Н. Ф. Алефиренко, Л. Г. Золотых. – М. : ЭЛПИС, 2008. – 471 с.

2 Васілевіч, У. Ліхаманка / У. Васілевіч // Беларуская міфалогія : энцыкл. слоўнік ; рэдкал.: С. Санько [і інш.]. – Мінск, 2004. – С. 291–293.

3 Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – Т. 4 : Р – У. – М. : Рус. яз., 1980. – 683 с.

4 Кабакова, Г. И. Рука / Г. И. Кабакова // Славянские древности : этнолингвист. словарь : в 5 т. / РАН, Ин-т славяноведения и балканистики ; под общ. ред. Н. И. Толстого. – М., 1995–2012. – Т. 5 : С (Сказка) – Я (Ящерица). – 2012. – С. 254–258.

5 Коваль, У. І. Народныя ўяўленні, павер’і і прыкметы : давед. па ўсходнеславянскай міфалогіі / У. І. Коваль. – Гомель : Беларус. Агенцтва навук.-тэхн. і дзелавой інфарм., 1995. – 180 с.

6 Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2004. – 448 с.

7 Глуначальны слоўнік беларускай мовы : больш за 65000 слоў / Нац. акад. навук, Ін-т мовазнаўства ; [І. М. Бунчук і інш.] ; пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 4-е выд. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2005. – 784 с.

8 Толстой, Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – Изд. 2-е, испр. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.

9 Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 4 : Т – Ящур. – 1987. – 864 с.

10 Чемерица [Электрон. ресурс] : Народное здоровье. Травник. Лекарственные травы при заболевании костей, суставов / Казан. гос. мед. ун-т. – Казань. – Режим доступа : <http://narzdor.ru/text.php?art=1133>. – Дата доступа : 07.09.2008.

11 Шкраба, І. Р. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні) / І. Р. Шкраба. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2008. – 320 с.